

Nb

№ 3 - Oktober 2023 - Jaargang 47
Landschap, identiteit en duurzaamheid in het Noorden

Verdeeld Land

Verdeeld Land

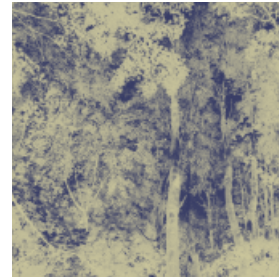
‘Het platteland is steeds meer een belevingsruimte. Functies als vestiging, verpozing en vrijetijdsbesteding nemen in belang toe’, zegt bijzonder hoogleraar Natuurinclusieve Plattelandsontwikkeling Martijn van der Heide in deze Noorderbreedte. Deze ontwikkeling is volgens hem een ‘stresstest’ voor lokale gemeenschappen. Maar hoewel zulke veranderingen tot spanningen leiden, wil Van der Heide nog niet spreken van een ‘kloof’ in de samenleving. Onze redacteur Freya Zandstra doet dat wel. In haar Friese dorp is de kloof zo diep dat het haar duizelt, meldt ze eveneens in deze Noorderbreedte. Die kloof is het resultaat van precies de ontwikkelingen die Van der Heide signaleert. Vakantievilla’s schieten als paddenstoelen uit de grond, terwijl de lokale jeugd geen huis meer kan vinden. In het themakatern van dit nummer onderzoeken we hoe we het land eerlijk en duurzaam verdelen. Dit naar aanleiding van onze Abrahamselezing die eerder dit jaar plaatsvond.

En dit nummer is het eerste waarbij ik als hoofdredacteur betrokken ben. Als historicus en geboren Groninger uit een boerengeslacht liggen de thema’s van Noorderbreedte – landschap, identiteit en duurzaamheid – mij na aan het hart. Het zijn thema’s die nu misschien wel urgenter zijn dan ooit. Gelukkig blijft interim-hoofdredacteur Tjessa Riemersma betrokken als eindredacteur en zal voormalig eindredacteur Maarten Meester zijn scherpe pen voor ons blijven slijpen. De afgelopen maanden heb ik al kennisgemaakt met veel drijvende krachten achter Noorderbreedte. Ik zie er ook zeer naar uit om jou, onze lezer, beter te leren kennen. Hopelijk komen we elkaar binnenkort ergens tegen. Zo niet, dan staat mijn inbox altijd open!

André Dodde

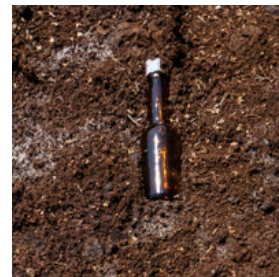
redactie@noorderbreedte.nl

Omslagbeeld Verdeeld Land © Harry Cock en Mariëke Kijk in de Vegte

06 Wadden- correspondent

Het roerige verleden van boomgaard Abelstok.

42 Herstel van het hoogveen

De langzame verbetering van het Bargerveen.

- 02 Om de Noord
- 04 Nieuwe Noorderlingen
- 40 Waddenwandelen
- 46 In de breedte
- 48 Geef een abonnement cadeau

12 Observatie Abrahamselezing

Op de uitverkochte Abrahamselezing van Noorderbreedte gingen hoogleraar Martha Bakker en stedenbouwkundige Daan Zandbelt in op het thema Verdeeld Land.

20 Hoe het niet moet

Het zonnepark in het Friese Oosterwolde laat zien wat er mis kan gaan bij de duurzaamheidstransitie.

36 Groene aderen van Europa

Fotograaf Alex Kemman volgt een mogelijk ecocorridor dwars door landsgrenzen.

Inhoud

Thema Verdeeld Land

10 Verdeeld Land

Inleiding op het themakatern.

34 Uitzicht op de kloof

Vanuit haar raam beziet redacteur Freya Zandstra de harde realiteit van verdeeldheid op het Friese platteland.

24 Gemengd platteland

Het platteland verandert in razend tempo. Verkleint het (opnieuw) mengen van functies de kans op een ‘canyon-platteland’?

Om de Noord

Online toegang met je Noorderbreedte-abonnement

We horen regelmatig van abonnees dat ze nog geen account hebben aangemaakt op onze website. Dan mis je wat, want met een online account heb je toegang tot alle artikelen uit Noorderbreedte sinds 1977. Ze vormen een uniek en zeer rijk archief. Bovendien verschijnen online extra artikelen, zoals de columns die redacteuren iedere week schrijven. Een online account aanmaken is simpel: **ga naar noorderbreedte.nl, klik op het icoontje rechtsboven en vul je e-mailadres en abonneenummer in.**

Noorderbreedte als inspiratie

Eelco Schut schreef onlangs de novelle *Vlucht naar Engelsmanplaat*. De schrijver liet zich voor het boek inspireren door een artikel in Noorderbreedte: 'In de winter van 2004 las ik in Noorderbreedte voor het eerst over Engelsmanplaat, een zandplaat tussen Schiermonnikoog en Ameland. In de oorlog zouden daar twee Amerikaanse vliegers zich hebben schuilgehouden. Het artikel van Jan Abrahamse trok meteen mijn aandacht. Geïnspireerd door deze interessante geschiedenis heb ik een novelle geschreven.' *Vlucht naar Engelsmanplaat* is een fictief verhaal dat deze bijzondere geschiedenis als uitgangspunt neemt. **Het oorspronkelijke artikel van Jan Abrahamse is hier te lezen:**

Oerolproductie

Bij het artikel *Ineens is de dynamiek terug* in Noorderbreedte #2 stond een foto van Chris Toala Olivares. Festival Oerol vroeg ons nog te vermelden waar deze foto is gemaakt. Het gaat namelijk om de productie *We have never been modern* van Third Space tijdens Oerol 2016 op het Wad bij Oosterend. *We have never been modern* was een theaterproductie gebaseerd op het beroemde boek van de filosoof Bruno Latour.

© Chris Toala Olivares

Alinea Fries Lijnenspel

Flip van Doorn (die ook enkele zeer aan te bevelen boeken op zijn naam heeft staan) schreef in Noorderbreedte #2 het artikel *Fries Lijnenspel* over de spoorlijn van het Dokkumer Lokaaltje. Door een technische fout is de laatste alinea weggefallen. **Het artikel is in zijn volledige vorm hier te lezen:**

Tramlijn of Spoorlijn?

In hetzelfde artikel *Fries Lijnenspel* noemt Flip van Doorn het Dokkumer Lokaaltje een tramlijn. Feike Oppewal uit Nieuwe Pekela groeide op bij Dokkum en 'sloeg aan' op deze omschrijving: 'Bij een tramlijn denk ik aan een Amsterdamse tram, die over een klein gebiedje schudt en hobbelt. In mijn herinnering is het gewoon een echte spoorlijn, met de daarbij horende breedte van het spoor en fikse locomotieven. Een heuse trein dus, met fikse snelheid en fors gewicht. De benaming tramlijn dekt die lading derhalve beslist niet.'

Aardbeien op het Wad

Theo Spijkers is al bijna dertig jaar wadloopgids. Tijdens de coronacrisis vond hij eindelijk de tijd om zijn vele aantekeningen te verwerken tot een boek. *Aardbeien op het Wad* staat vol met ontroerende en grappige anekdotes uit zijn lange 'wadloopbaan'. Tussendoor leer je van alles over het waddegebied. Het boek is te bestellen bij uitgeverij Palmslag.

Op noorderbreedte.nl lees je een uitgebreid interview met Theo Spijkers. Scan daarvoor deze code:

Jan en Ineke Kooiman

Geboren 9 februari 1953, Bergambacht (Jan), 13 november 1953, Alblasterdam (Ineke)

Zijn pensionados Noorderling sinds 2019, sinds 2012 parttime noorderling
Wonen in Warns, gemeente Súdwest-Fryslân
Komen uit Ammerstol, Zuid-Holland

Boppeslach

In 2012 kochten Jan (70) en Ineke (69) Kooiman een woning in Warns. Twee hectare land erbij, het IJsselmeer niet ver weg. Ze doopten hun nieuwe huis *Boppeslach*, Fries voor buitenkansje.

Het duurde nog zeven jaar voor ze er fulltime konden gaan wonen. Zij was leerkracht op een basisschool in de Krimpenerwaard, hij conciërge op een middelbare school. Ze waren van plan rond hun zestigste te stoppen met werken, maar het verhogen van de pensioenleeftijd haalde een streep door dat voornemen.

Terwijl de Kooimannen nog maar een deel van de week in Warns woonden, verzorgde buurvrouw Hiske de poes en de planten. Als blijk van waardering noemde het echtpaar een van hun drie roodbonte Friezen naar de buurvrouw.

Schaatsers zijn het, Jan en Ineke. Allebei werden ze drie keer Nederlands kampioen op de marathon. Hij reed drie Elfstedentochten, zij twee. De eerste keer in 1985 kwam hij als vierde man over de finish, zij was dat jaar de op twee na beste vrouw. Dat ze editie 1986 moest overslaan omdat ze zwanger was van oudste zoon Erik Jan doet nog altijd zeer. Maar het mooie is wel: Erik Jan werd ook schaatser. Net als zijn vader schreef hij de alternatieve Elfstedentocht op de Weisensee een keer op zijn naam.

Ineke wilde eerst niet weg uit de Krimpenerwaard. Maar Jan was vastbesloten: hij had zijn zinnen gezet op een huis met een flinke lap grond en dat konden ze in Zuid-Holland niet betalen. Ze keken in Drenthe. Ineke heeft er twee broers wonen die hun zus graag in de buurt wilden hebben. Maar ze vonden Drenthe eigenlijk maar saai en ze misten er water. Waar ze nu wonen heb je prachtige kliffen langs het IJsselmeer. En de luchten zijn er altijd blauw, volgens Jan.

Een rondje om het huis. Dertien zwaluwnesten onder de

dakgoten. De stal van Hiske en haar kalfjes. De groentetuin, net gesnoeide beukenhagen, een boomgaard met fruitbomen die al vlot vrucht droegen. Een bult werk is het wel, vooral Jan heeft er de handen vol aan. Mocht het zo lopen dat Ineke alleen achterblijft, dan verruilt ze *Boppeslach* weer voor het westen, waar de kinderen en de kleinkinderen wonen.

Voor nu is het echtpaar Fries met de Friezen. Regelmatig worden ze voor geboren Friezen aangezien. Je moet jezelf geven om in zo'n dorp opgenomen te worden, meent Ineke, die de indruk heeft dat het aardig gelukt is. Zij spreekt de taal, leest Friese boeken. Ook Jan is op les geweest. Hij kan de taal volgen, maar houdt het zelf bij een enkel woordje. Ineke zingt in een koor in een naburig dorp, Jan is diaken van de Protestantse Gemeente in Warns en voorzitter van de Stichting Vrienden van het Eerste Friese Schaatsmuseum in Hindeloopen. In 1991 wijdde dat museum een tentoonstelling aan het schaats-echtpaar. De Kooimannen zijn een begrip. Hoezo anders breide een wildvreemde vrouw die ze ontmoetten op een camping in de provincie spontaan voor beiden een trui met de Elfstedenroute erop?

Binnenkort maken Ineke en Jan hun theaterdebuut. Ze figureren in de musical *De Tocht*, over de tocht der tochten, die in oktober in première gaat. In Leeuwarden is voor het spektakel een nieuw theater opgetrokken, met een draaiende ijsvloer. De Kooimannen dachten even dat ze te oud waren om mee te doen, maar doorstonden met glans de auditie.

Vandaag schijnt de zon. Achter de *Boppeslach* glijden in de verte zeilbootjes door De Morra. Daarginds loopt vijf kilometer van het Elfstedenparcours, wijst Jan. Een klimaatpessimist is hij niet, dus heeft hij alle vertrouwen dat het ooit weer stevig genoeg vriest voor een 'it giet oan'. Ineke denkt dat zij het niet meer mee gaan maken. •

Jaren geleden kwam ik er bij toeval langs. Ik zat in de bus naar Zoutkamp en staarde dromerig naar het open Waddenlandschap, met zijn typische vergezichten en slingerende dijken. En opeens, uit het niets, een bos. Voor ik met mijn ogen kon knippen, hadden we het ook alweer achter ons gelaten, maar het plekje bleef me bij. Een bos zie je niet snel langs de Waddenkust. Later ben ik teruggegaan. Ik ontdekte dat het bos bij Wehe-den Hoorn Abelstok heet. En hoewel Abelstok er op het eerste gezicht uitziet als een dorpsbos net als ieder ander, leerde ik dat het eigenlijk een verwilderde boomgaard is vol verhalen.

De geschiedenis van de boomgaard draaide lange tijd om twee vragen: van wie is dit stuk land en wat doen we ermee? Het zijn vragen *as old as time*, die soms tot oorlogen leidden en dan weer tot kleine strubbelingen. In het Waddengebied is nooit een gebrek geweest aan zulke vragen. Waar de conflicten tegenwoordig gaan over natuur en landbouw, energie en industrie, wonen en toerisme, gingen ze voorheen over eigendom en zeggenschap. Want wie het land heeft, heeft de macht.

In de dertiende eeuw vochten inwoners van Eenrum bijvoorbeeld tegen die van Uithuizen om Rottumeroog. Drie eeuwen later krioelde het Waddengebied van de piraten, in opstand tegen de Spaanse overheerser. Op Ameland was het raak in de zeventiende eeuw: Rixt van Donia botste met een Duitse hertog die het voorzien had op het eiland. En op buureiland Schiermonnikoog stond de lokale bevolking een eeuw later op tegen Catharina Maria Stachouwer, die het eiland voor de helft bezat en zichzelf de ‘Freule van Schiermonnikoog’ noemde. Maar het zijn de kleine verhalen die mijn interesse hebben, zoals dat van Abelstok, een bos waar families, hippie-communes en einzelgängers hun thuis vonden.

Wee, o wee!

Tot de twintigste eeuw was Abelstok geen bos. Het was onderdeel van het typische open landschap van de Waddenkust, gevormd door de Waddenzee. Lang geleden was het gebied een eindeloze kweldervlakte. Op topografische kaarten vind je die geschiedenis nog het beste terug in de loop van de maren, smalle sloten die al eeuwenlang door het Noord-Groninger landschap kronkelen.

Een van die maren is de Kromme Raken, die dwars door het bos bij Abelstok loopt. Oorspronkelijk was dit de benedenloop van de Hunze (het huidige Reitdiep) die in de Waddenzee uitmondde. Over de Kromme Raken ligt de bekende brug ‘Abelstokstertil’. Vroeger vertelden bewoners van dit gebied elkaar het verhaal van ene Abel, die gewed zou hebben dat hij met een polsstok over de Kromme Raken kon springen (Abelstok). Hij sprong zó ver dat hij uit het zicht verdween. De ongeruste aanwezigen riepen: ‘Wee, o, wee!’ (Wehe). Om duidelijk te maken dat hij nog leefde, blies Abel op zijn hoorn (Den Hoorn). Men begreep het en zei opgelucht tegen elkaar: ‘d’ Mens is er weer!’ (Mensingeweer).

Op de plek waar Abel met zijn polsstok over het water zou zijn gesprongen, wordt in 1912 een boerderij gebouwd. Het gebied rond Abelstok is inmiddels bedijkt en ingepolderd. De zee is nog altijd dichtbij – de noordwester is genadeloos – maar het gevaar van verwoestende golven tijdens een stormvloed is min of meer geweken. In 1923 koopt Johannes Petrus Bos, akkerbouwer in Wehe-den Hoorn, de boerderij in Abelstok. Hij wil zijn bedrijf op die plek uitbreiden met een appel- en perenboomgaard. Pas in de tweede helft van de jaren veertig wordt de boomgaard aangelegd. Bos is dan al overleden, zijn bedrijf overgenomen door familieleden. Het werk wordt gedaan door gedeteneerden uit de stad Groningen en het onderhoud wordt overgelaten aan een beheerder,

Abelstok: een bos van ons allemaal (en dus van niemand)

Langs de Groninger Waddenkust bij Wehe-den Hoorn ligt Abelstok. Waddencorrespondent Sanne Meijer dacht een doodnormaal dorpsbos te zullen aantreffen, maar ontdekte een verwilderde boomgaard met een roemruchte geschiedenis. Keer op keer werd daar de vraag gesteld: van wie is Abelstok?

die met zijn gezin op de boerderij woont en werkt. Ten tijde van de aanleg van de fruitgaard is dat de familie Buwalda, met tien kinderen. Een van hen zal later naar Australië emigreren en zijn boerderij ‘Abelstok’ noemen.

Indiase sitarmuziek

In 1965 wordt Abelstok opnieuw verkocht. De nieuwe eigenaar is Carel Kleinhout, adviseur op het gebied van landbouwbeleid in Den Haag. Kleinhout besluit – helemaal in lijn met de geest van de tijd – een biologische kwekerij te voeren. In de grote steden ronselt hij jongeren die wel in de boomgaard willen werken. Zelf blijft hij in Den Haag wonen. Hij schakelt een bedrijfsleider in, maar de aanstelling is van korte duur, omdat Kleinhout in de financiële problemen komt. Hij bezoekt Abelstok nog maar mondjesmaat.

Een groepje Amsterdamse jongeren besluit, ondanks de financiële misère, op de boerderij te blijven wonen. Atje Martens en zijn vrienden houden de kwekerij draaiende en richten – in afwezigheid van Kleinhout – een macrobiotische commune op. In de commune wonen steeds wisselende jongeren, ook uit het buitenland. Het *Nieuwsblad van het Noorden* van 22 juli 1971 tekent een sfeerbeeld: ‘Atje maait het gras om de boerderij, een Engelsman maakt leren versierselen en een meisje roert gedachteloos in een wasketel die op een houtvuur bij de boerderij staat. Uit de opkamer klinkt Indiase sitarmuziek, en rondom lopen honden, katten, kippen en een geit.’ Naast de tekst is een foto geplaatst van een jonge vrouw die, met wijde kleren en een sjaal om haar hoofd, de was doet. Intussen maken de hippies uit de Randstad heel wat los in de omgeving van Abelstok. Volgens de krant is de ‘commune van die Haagse oplichter’ een geliefd onderwerp voor buurpraatjes.

De titel ‘Haagse oplichter’ krijgt Kleinhout omdat hij zijn werknemers niet betaalt, dat was algemeen bekend. Maar in 1971 blijkt hij wel meer niet te betalen. Het Pensioenfonds voor het Bakkerswezen, de hypotheekhouder, kondigt aan de boerderij te verkopen omdat Kleinhout nooit rente of aflossing heeft betaald. Ook is de hypotheekhouder de commune liever kwijt dan rijk. ‘Die jongelui horen daar niet, die zitten daar te parasiteren.’ Kleinhout, die de jongeren toch echt zelf een baan en onderdak heeft aangeboden op de boerderij, reageert sussend: ‘Het is daar een invasie van Amsterdamse viezigheid geworden op mijn boerderij. Ik zal ze er zo snel mogelijk uit proberen te gooien.’ De commune ziet alles met lede ogen aan. Ze betalen geen huur, dat klopt, maar zien het ook niet zitten om te vertrekken.

Niet veel later meldt zich opeens een meneer Van Kley uit Wehe-den Hoorn, die betoogt al een voorlopig koopcontract te hebben onderkend. De verwarring is compleet. Wie is nu precies de eigenaar?

De boomgaard wordt aangelegd door gedetineerden uit de stad Groningen

Bij een artikel in de krant is een foto van de 24-jarige Atje geplaatst. Onder de foto staat aandoenlijk: ‘Communeleider Atje zit op zijn gemak in de opkamer en begrijpt niet wat er aan de hand is.’ Stichting Release staat de commune nog bij met een raadsman, maar het mag niet baten. De gemeente Leens verklaart de boerderij onbewoonbaar en de communeleden moeten Abelstok verlaten.

Reeënkop

Tot een verkoop van de boerderij komt het niet. Eind 1971 legt justitie beslag op de goederen en activa van – nota bene – de hypotheekhouder, wegens verdenking van fraude en verduistering door haar bestuurders. Zolang deze kwestie speelt, heeft Kleinhout geen beschikking over zijn boerderij. In 1975 is Abelstok zelfs weer heel even een commune. Een groepje Amsterdammers kraakt de onbewoonbare boerderij en brengt het fruit naar de hoofdstad, waar het onderhands verkocht wordt aan natuurwinkels.

Kleinhout regelt vervolgens een opzichter, die in een caravan op Abelstok komt te wonen. Hij heeft een geweer en moet stropers en andere ongenode gasten op afstand houden. In de omgeving heeft deze opzichter het imago van een wat verwilderde man. Toen hij ooit een jonge vrouw uit de buurt mee uit wilde vragen, verscheen hij voor haar deur met een opgezette reeënkop als cadeau.

Intussen kruipen de jaren voorbij. De boomgaard verwildert en in 1977 brandt de oude boerderij af. Een jaar later is de hypotheekkwestie opgelost en krijgt Kleinhout weer de volledige beschikking over Abelstok, maar hij is er wel klaar mee. Hij schenkt het geheel aan Stichting Beheer Landbouwgronden. De stichting plant in de jaren daarop loofbomen rond de fruitgaard en Abelstok wordt een dorpsbos met, in het midden, een verwilderde boomgaard.

Genendatabank

Anno 2023 is Abelstok in handen van Staatsbosbeheer, die het bos de afgelopen jaren restaureerde en beter toegankelijk maakte. ‘Door de essentaksterfte moesten we kappen’, vertelt boswachter Jaap Kloosterhuis aan de telefoon. ‘Tenminste, de bomen die dicht bij de wandelpaden staan. Op die manier kwamen er ineens plekken vrij. Samen met de Pomologische Vereniging Noord-Nederland hebben we daar oude Noord-Nederlandse perenrassen geplant. Zo sluit de nieuwe beplanting aan bij de oude, verwilderde boomgaard.’

Sterker nog, de nieuw aangeplante fruitbomen in Abelstok vormen een genetische databank. ‘Daar worden oude rassen op de been gehouden’, vertelt Kloosterhuis. ‘De Pomologische Vereniging had maar op één andere plek zo’n databank, dus was blij dat er met Abelstok een locatie bij kwam.’

Jaap Kloosterhuis heeft nog wel wensen voor het natuurgebied. ‘Als

Het zou fijn zijn als omwonenden Abelstok gaan zien als ‘ons bos’

alles mogelijk zou zijn, zou ik heel graag de geschiedenis beter willen belichten. Het bos is immers begonnen als fruitgaard en heeft daarmee cultuurhistorische wortels. Ik zou daarover graag meer informatie willen delen. Wie weet lukt dat nog eens.’

De nieuwe fruitbomen zijn jong en dragen nog geen vrucht, maar de volwassen bomen van de verwilderde boomgaard produceren ieder jaar appels en peren. Jaap Kloosterhuis: ‘Staatsbosbeheer heeft niet de capaciteit om Abelstok als boomgaard te beheren, maar wel als bos. Een beetje verwildering is niet erg, dat is bijvoorbeeld goed voor zangvogels. Maar misschien dat de gemeenschap een rol wil spelen in het behoud van de boomgaard. Iedereen is bijvoorbeeld welkom om te plukken en te rapen.’ Lachend voegt hij eraan toe: ‘Wel voor eigen gebruik, hoor. Laat de vrachtwagen maar thuis staan.’ Daar raakt Kloosterhuis aan de aloude vraag: van wie is het land? Van wie is Abelstok? ‘Kijk, Staatsbosbeheer beheert namens Nederland. Abelstok is daarmee van ons allemaal en dus ook van niemand. Maar ik hoop dat de omgeving de meerwaarde van dit bos ziet en er mede zorg voor wil dragen. Of je er nu appels komt plukken of de hond uitlaat. Het zou fijn zijn als omwonenden Abelstok gaan zien als “ons bos”. Want dat betekent dat ze ons helpen het bos te beheren en ons waarschuwen als er iets is. We moeten het samen doen.’ •

De Abrahamselezing die Noorderbreedte dit jaar opnieuw organiseerde, droeg een titel die raakt aan vele pijnpunten: *Verdeeld Land*. Nu onder meer energie, natuurbeleid en woningbouw extra ruimte opeisen in het landschap, dreigt het ruimtelijke verdelingsvraagstuk een splijtzwam te worden in de samenleving.

Hoe is het land verdeeld en is die verdeling terecht? Hoe voeden deze vraagstukken de al dan niet vermeende kloof tussen stad en platteland? En kunnen we de Noordelijke ruimte zo verdelen dat verschillende functies en mensen er hun plek vinden? Met de artikelen in dit themakatern willen we voeding geven aan het nadenken over deze vragen. We hebben daarnaast fotografen Harry Cock en Marieke Kijk in de Vegte gevraagd hun impressie van de verdeeldheid van het land te geven. Hun beelden maken de verdeling invoelbaar en vormen tegelijk een verbindend element.

Verdeeld Land

De uitverkochte Abrahamselezing die Noorderbreedte voor de zomer organiseerde, maakte duidelijk dat de landschappelijke oplossingen voor onze landbouw-, klimaat- en ecologieopgaven voor het oprapen liggen. In de ruimtelijke ordening is er al ruime praktijkervaring mee. Een kritische observatie van deze zeer boeiende avond.

Verdeeld Land

Observatie van de Abrahamselezing 2023

Delen of verdelen? Die schijnbare tegenstelling staat voorop als eerder dit jaar hoogleraar Landgebruiksplanning Martha Bakker (Wageningen University & Research) en stedenbouwkundige en architect Daan Zandbelt (De Zwarte Hond) te gast zijn in het Forum Groningen bij de jaarlijkse Abrahamselezing van Noorderbreedte.

In technische termen gaat de avond over 'zoneren' en 'mengen'. De keuze tussen beide ontwerpprincipes speelt zowel in de stedenbouw als bij de inrichting van het landelijk gebied een rol. Zoneren staat daarin voor het scheiden van functies: landbouw en natuur, of wonen en werken, worden uit elkaar gehaald. Met mengen wordt juist het overlappen van landgebruik bedoeld. Winkelstraten worden 's avonds uitgaansgebied, landbouw wordt zo ingericht dat ook weidevogels en insecten er een thuis weten te vinden.

De dubbellezing geeft een ambivalent gevoel op meerdere vlakken. Bakker, (mede-)verantwoordelijk voor de roemruchte stikstofkaart die het maatschappelijke sentiment richting de boeren deed kantelen, schetst een Nederland waarin natuurdoelen en landbouwdoelen prima naast elkaar kunnen bestaan als we ze goed scheiden. Zandbelt, voormalig adviseur Rijksbouwmeester, leert ons daarnaast dat de helft van de wereldbevolking in sterk verstedelijkte rivierdelta's leeft en daarmee tegelijkertijd in de meest vitale en kwetsbare ecosystemen verblijft. Volgens hem hebben we geen keus, we moeten mengen.

Zonering

Onder de titel *Zoneren biedt toekomstperspectief voor landelijk gebied* trapt Bakker de avond af. Om de overspannen natuur en bodem te ontzien, stelt ze voor Nederland te verdelen in drie zones van laag, medium en hoog intensief agrarisch gebruik. Plat gezegd: van groene

‘Zonering geeft duidelijkheid en leidt tot de meest kansrijke ontwikkeling van gebieden’

Martha Bakker

gebieden met ruimte voor een harmonisch evenwicht tussen mens en natuur tot gestapelde voedselproductie in zogenaamde ‘powerfarms’.

De voordelen zijn legio, aldus Bakker. We behouden de natuur én het gewenste productievolume van de landbouw. Zonering leidt daarbij tot de meest kansrijke ontwikkeling van ieder gebied: natuur komt waar de natuur het het beste zal doen, landbouw in hoogtechnische superboerderijen op plaatsen waar de impact op de omgeving het laagst is. Daarbij wordt niet nagelaten te vermelden: we moeten scheiden én verweven. De werkelijke overgangen in het landschap zijn immers niet zo hard en zelfs in gebieden met gemiddeld agrarisch gebruik zal er een balans gevonden moeten worden met het oog op de kwaliteit van de bodem.

Top-down planning

Bakker zet met enkele potloodstrepen een verleidelijke visie voor zonering neer. De door haar geschetste alternatieven voor het zoneringsmodel schieten volgens haar te kort. Het ‘autonomiemodel’, waarin iedereen alles zelf mag bepalen, leidt tot een soort landschapsconfetti die

zelfs onze kinderen niet serieus durven te nemen. En het ‘gelijkmatigheidsmodel’, waarin alle functies gelijkmatig over het gehele landschap verspreid zijn, leidt, u voelt het al aankomen, tot een eenheidsworst waarmee niemand krijgt wat hij wil.

Deze alternatieven verlangen we alleen, zo leert Bakker ons, omdat we bang zijn voor top-down planning en zonering. Alleen al esthetisch voelen we dankzij Bakkers karikaturale verbeelding aan dat dit niet de alternatieven zijn die we zoeken. Een model waarbij rekening wordt gehouden met het landschap en de mensen lijkt voor iedereen logischer. We moeten bovendien onze ogen niet sluiten voor het gegeven dat dit gezoneerde landschap, zoals door Bakker gesuggereerd, natuurlijk deels al de hedendaagse realiteit is.

Bakker blijkt er niet vies van om wat maatschappijleer te delen: ‘Het belang van het geheel gaat boven het belang van de individuen’, stipt ze aan als onderliggende waarde. Top-down plannen en met de juiste kennis bouwen aan een toekomst waarbij er voldoende draagvlak wordt gevonden voor oplossingen, presenteert ze daarbij als een logische route. Daar zou ook best dertig jaar de tijd voor genomen kunnen worden. De overheid is echter te terughoudend en de bestaande belangen prevaleren, aldus Bakker. ‘Een besluiteloos land met een verrommeld landschap en een verpeste natuur, waar lobbyisten de koers bepalen’, is haar samenvattende observatie.

Als toehoorder rijst bij het verhaal van Bakker toch de vraag: als uitvoerige zonering nodig is om zowel onze natuurdoelen als landbouwdoelen te behalen, moeten we dan misschien niet die doelen zelf ter discussie stellen? Wat water bij de wijn doen? Wat minder landbouwproductie of juist minder natuur? Het is duidelijk dat het betoog voor zonering niet primair om een herijking van de doelen gaat. Wel word je nieuwsgierig naar wat Bakker nu zelf vindt van deze doelen. De vraag is daarbij gerechtvaardigd of een simpele herschikking niet deels een gedateerd geloof in maakbaarheid uitademt waarin de kool en de geit gespaard worden. Maar we voelen dankzij Bakker ook aan: zonder basisidee komen we nergens!

Combineren kan je leren

Daan Zandbelt neemt het stokje van Bakker over en laat zien dat het mengen van functies staande praktijk is in Nederland. Onder het motto ‘combineren kan je leren door het uit te proberen’ legt Zandbelt uit wat er in de praktijk van ruimtelijke ordening de afgelopen decennia is veranderd. Van monofunctionele zonering vanuit een top-down planning naar multifunctioneel plannen met draagvlak.

Ook Zandbelt begint met het vaststellen van de problemen, maar doet dat holistisch met de uitspraak: ‘Systemen zijn niet in balans en kringlopen niet gesloten’. Enerzijds wordt het probleem daarmee veel groter dan het ‘verdeelde Nederland’ maar anderzijds gaat de uitspraak direct naar de basis van het probleem. Zandbelt verdeelt de wereld voor het gemak in vijf systemen: abiotisch (lucht, water, bodem), biotisch (flora, fauna, voedsel), grondstoffen, techniek en humaan (sociaal, economisch). Voor lucht, water, bodem, flora, fauna en voedsel moet uiteraard beter gezorgd worden. Het grondstoffengebruik moet omlaag en onze techniek moet minder impact hebben door onder andere van onze verslaving aan fossiele brandstoffen ‘af te kicken’. Na het schetsen van deze oplossingen doet Zandbelt nogmaals de oproep ‘de kringlopen te sluiten’.

Zandbelt maakt duidelijk hoe we vanaf de industriële revolutie in de ruimtelijke ontwikkeling op zoek zijn naar meer licht, lucht en ruimte, maar ook naar een veiligere en schonere leefomgeving. Daarvoor is het ontmengen van functies zoals wonen en industrie een belangrijke stap geweest. ‘Echter,’ betoogt Zandbelt, ‘dorp, stad of landschap. Elke plek wordt beter door functiemenging’. Hij onderbouwt dit door aan te tonen dat eentonigheid ecologisch gezien tot afsterven leidt. Middels de vergaande afwisseling van kleurvlakken op Piet Mondriaans *Victory Boogie Woogie* inspireert Zandbelt ons om meer te gaan mengen en intensiveren en te beseffen dat het werk nooit af is. Mengen reduceert het ruimtegebruik en de mobiliteit, is levendiger en adaptiever, maakt delen gemakkelijker, is gewild, stimuleert innovatie en geeft een impuls aan de omge-

‘Platteland en stad zijn niet los van elkaar te zien’

Daan Zandbelt

ving. Deze stellingen illustreert Zandbelt met diverse geslaagde praktijkvoorbeelden, maar hij laat ook zien dat die niet gemakkelijk te realiseren zijn.

Wrijving

Zandbelt gaat nog verder en stelt dat we niet de luxe hebben om problemen los van elkaar aan te pakken. We moeten én verdichten én vergroenen én verduurzamen. Hierbij moet het streven naar kwaliteit van de plannen leidend zijn. Platteland en stad horen daarin juist bij elkaar en zijn niet los van elkaar te zien. In alles merken we dat Zandbelt een stedenbouwer is die de mens als een belangrijk vertrekpunt neemt. Het landschap is dienend en valt zo in te regelen dat er plek is voor alles wat we willen en wat we met elkaar belangrijk vinden. Ook de natuur. Er spreekt een enorm optimisme uit zijn verhaal en de illustraties spreken tot de verbeelding.

Zandbelt verwerpt Bakkers idee van de tegenstelling tussen ‘zoneren’ en ‘mengen en verdichten’. Natuurlijk kan niet alles en zeker niet overal, maar we zullen wel móeten en dat gaat ons lukken. Zandbelt zoekt duidelijk de wrijving. Want die maakt glans, vullen wij voor onszelf in. De helft van de wereldbevolking woont in ecologisch waardevolle rivierdelta’s net als wij in Nederland, vertelt Zandbelt. Ons probleem is het probleem van de wereld en we moeten, willen en kunnen het hier in Nederland met elkaar oplossen. Functies kun je mengen, maar niet zonder goed plan en graag met kwaliteit. We moeten het leren door het uit te proberen. Victorie Boogie Woogie! •

Daan Zandbelt

leidt samen met Bart van Kampen de vestiging van De Zwarte Hond in Rotterdam. Hij werkt aan complexe stedelijke projecten die variëren van regionale structuurvisies tot precieze stedenbouwkundige en architectonische interventies.

[Kijk voor de complete inhoud van beide lezingen op noorderbreedte.nl](#)

Hoe het niet moet

Voor zijn master Landschapsgeschiedenis onderzocht geboren en getogen Fries Cornelis Hoogterp de slijtage van het cultuurhistorische landschap in Zuidoost-Fryslân in de afgelopen 170 jaar. Het gaat hem aan het hart hoe lichtzinnig er met het landschap wordt omgesprongen. Zonnepark Oosterwolde is hiervan een pijnlijk voorbeeld.

‘Friezen ervaren hun identiteit in het landschap, nog meer dan in hun taal’, las ik onlangs in een ingezonden manifest van werkgroep *Wenje yn it lânskip* in de *Leeuwarder Courant*. Daar kan ik mij als geboren Fries volledig in vinden. Ons landschap is bijna één-op-één verbonden met wie wij zijn, waar we vandaan komen en hoe we naar de toekomst kijken.

Op dat landschap willen we zuinig zijn en dat is lastig nu de druk op de ruimte toeneemt. Huisvesting, industrie en landbouw hebben elk een eigen wens voor dezelfde ruimte. De overgang naar duurzame energie, vooral in de vorm van windmolen- of zonneparken, laat ook zijn sporen na in het Friese landschap. Deze overgang raakt daarmee aan de fundamenten van de Friese identiteit, aan mijn identiteit. Is dit

grootschalige ruimtegebruik een nieuw onderdeel van onze identiteit of breekt het deze juist op en zorgt het voor meer verdeling? Als u het mij vraagt, stem ik voor het laatste.

Het afgelopen halfjaar deed ik onderzoek naar landschapsslijtage in de Zuidelijke Wouden. Het gebied ligt in het zuidoosten van Fryslân, globaal tussen de rivieren Tjonger en Linde en de provinciegrenzen met Groningen en Drenthe. ‘Landschapsslijtage’ betekent kort gezegd het (ten dele) verdwijnen (‘slijten’) van een historisch cultuurlandschap. Ten zuidoosten van Oosterwolde, het kerndorp van deze regio, trof ik in een voorheen prachtig open weidegebied het Zonnepark Oosterwolde aan. Het zonnepark is met zo’n 132.000 zonnepanelen ruim 45 hectare groot.

Op veel plekken worden deze parken gebouwd en samen met bijvoorbeeld windmolenparken zorgen zij voor een nieuw type landschap: het 'duurzaamheidslandschap'. Zonneparken zijn vaak een voor het oog oneindig lijkende vlakke glinsterende zonnepanelen, zonder enige andere functie. Het zijn meestal voormalige landbouwgronden met daarop stellages vol panelen. Al sinds het begin van mijn studietijd verbaas ik mij over de landschappelijke integratie van deze parken (lees: het ontbreken daarvan). Zonnepark Oosterwolde is een duidelijk voorbeeld van hoe het niet moet.

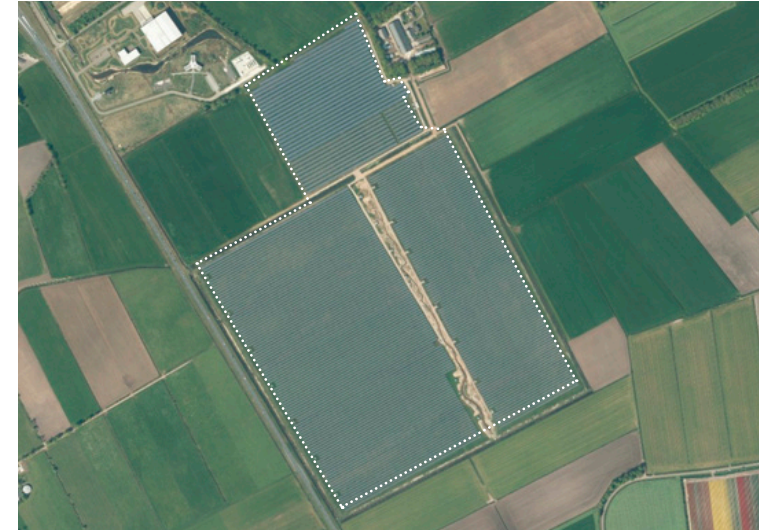
Open karakter

Het park bij Oosterwolde bevindt zich op het voormalige brongebied van het Kleindiep. Het Kleindiep is een oude, natuurlijke beek in een flank van het Fries-Drents keileemplateau en loopt vanaf de omgeving van het zonnepark richting het noordwesten om daar in de grotere rivier de Tjonger uit te monden. De gronden dicht bij de beek – made-landen genoemd – werden eeuwenlang vooral als wei- en hooiland gebruikt vanwege hun overwegend natte karakter. De gronden van het Zonnepark Oosterwolde vielen onder de Appelschaster Maden, behorend bij het zuidelijker gelegen dorp Appelscha. Tot in ieder geval 1925 worden de gronden zo vermeld op topografische kaarten. Daarop is eveneens te zien dat afscheiding van

gronden grotendeels gebeurde door middel van greppels, heggen of bomen. Daarom kunnen we spreken van een 'halfopen landschap'. Met de opkomst van kunstmest in de jaren na 1925 worden de gronden steeds intensiever gebruikt. In lijn met deze intensiveringen vinden in de jaren tachtig van de vorige eeuw ruilverkavelingen plaats en krijgt het gebied zijn huidige, grotendeels open karakter. Dit open karakter was tot de aanleg van het zonnepark het belangrijkste kenmerk.

Landschapsplan

Voorafgaand aan de aanleg van het zonnepark is er, in opdracht van de initiatiefnemer, een plan geschreven voor de landschappelijke inpassing ervan. Het doel van dit plan was 'het benoemen van de kwaliteit van het landschap rond het plangebied en die kwaliteit verwerken of versterken in de inrichtingsplannen voor het zonnepark'. De inrichtingsplannen zijn vervolgens tot stand gekomen in een 'ontwerpsessie' waarin naast de initiatiefnemer ambtenaren van de gemeente, provincie en het waterschap aanwezig waren. Hierin schuilt een belangrijke tekortkoming: niet één groene organisatie (bijvoorbeeld Landschapsbeheer Friesland of de Friese Milieu Federatie) of omwonende is geraadpleegd.

Omgeving van het zonnepark Oosterwolde rond 1927 (links), 2017 (midden) en 2023 (rechts)

Initiatieven zoals Energietuin Assen-Zuid kunnen tot voorbeeld dienen

Het landschapsplan van het zonnepark schrijft dat 'de kenmerken van het beekdallandschap o.a. de ingrediënten voor de landschappelijke inpassing leveren'. Afscheiding van gronden door middel van greppels, heggen of bomen is een belangrijke eigenschap van dit type landschap, maar dat komt in het plan niet naar voren.

Met andere woorden, het ontwerp van het zonnepark zorgt voor meer, fysieke verdeling in een cultuurhistorisch landschap. Verdeling die er voorheen niet was en die in vergaande mate de openheid van het landschap aantast en doet slijten. Daarbij dient te worden aangetekend dat bij wijze van landschappelijke compensatie te midden van de zonnepanelen wel een waterpartij is aangelegd. Dat is noemenswaardig, maar summier in vergelijking met de enorme landschapsimpact van het park.

Verminderde impact

De slijtage die het park aan het landschap toebrengt, had relatief eenvoudig verkleind kunnen worden. Men had bijvoorbeeld een deel van de panelen op de daken van het nabijgelegen bedrijventerrein kunnen leggen. Dan was de impact op het landschap al flink verminderd. Een kort uitstapje laat zien dat het ook anders kan. Hemelsbreed zo'n zeventien kilometer naar het oosten wordt gewerkt aan de Energietuin

Assen-Zuid. In een eveneens kleinschalig landschap wordt ook hier een zonnepark gerealiseerd. Echter, hier zijn bestaande landschappelijke structuren de basis van het zonnepark en wil men door middel van 'kamers' – kleine, gescheiden deelgebiedjes – voorkomen dat er een oneindig lijkende vlakke aan glinsterende zonnepanelen ontstaat.

Identiteit

De Friese identiteit wortelt in het landschap en Zonnepark Oosterwolde tast de identiteit en de openheid van dat landschap aan. Het park maakt identificatie met het landschap moeizaam. Gezien de energietransitie is de opkomst van een duurzaamheidslandschap onontkoombaar, maar het is van groot belang dat hier beter over nagedacht wordt. Initiatieven zoals Energietuin Assen-Zuid, waarbij het landschap in acht wordt genomen en tijdens de planvorming al meer en breder gezamenlijk wordt opgetrokken, kunnen tot voorbeeld dienen. Wellicht kan zich zo een vernieuwde Friese, duurzame, identiteit vormen. •

Gemengd platteland

Het platteland is gevarieerder en de kloof met de stad minder eenduidig dan ons vaak wordt voorgespiegeld. Volgens Martijn van der Heide, bijzonder hoogleraar Natuurinclusieve Plattelandsontwikkeling aan de Rijksuniversiteit Groningen, is een nieuw verhaal voor het platteland desondanks noodzakelijk.

Nederland is van oudsher een pluralistisch land, met veel verschillende bevolkingsgroepen, belangen en religies. Deze verscheidenheid geldt vaak als wezenskenmerk van onze cultuur.

Het cliché wil dat dit pluralisme aanpassing aan veranderende omstandigheden mogelijk maakte. Volgens historicus James Kennedy schuilt daarin echter evenveel waarheid als onwaarheid. ‘Revolutie, rebellie en rellen waren allemaal indicaties dat er bevolkingsgroepen waren die zich onvoldoende vertegenwoordigd voelden of vonden dat hun belangen niet werden behartigd’, schrijft hij in *Een beknopte geschiedenis van Nederland*. Het boerenprotest is de meest recente uiting van deze onrust, veroorzaakt door verschillen in de Nederlandse samenleving. Dat is althans kort samengevat de analyse die stikstofbemiddelaar Johan Remkes geeft in zijn rapport *Wat wel kan*. Daarin schrijft hij dat een groot deel van de plattelanders zich zwaar tekortgedaan voelt door de groeiende afstand tussen Randstad en landelijk gebied én tussen stad en platteland.

Kloof

Sinds het rapport hebben Nederlandse opiniemakers en experts zich in groten getale gestort op de ‘stad-platteland-kloof’. Bestaat die nou werkelijk, of is de kloof vooral een stijlfiguur dat (ex-)politici gebruiken om stereotypen mee te versterken? Is er echt zo’n onoverbrugbare scheidslijn tussen bakfiets en trekker?

Voor een antwoord op deze vraag wijzen wetenschappers op de economische, sociologische en culturele verschillen tussen stad en platteland. Ze geven aan dat de bereikbaarheid en de voorzieningen op het platteland anders zijn dan in de stad en dat – vanzelfsprekend – beide groepen er andere opvattingen op na houden.

Maar daarmee is er nog geen wig gedreven tussen stad en platteland. Sterker nog, stad en platteland hebben nog nooit zo op elkaar geleken als nu, aldus de Groningse cultureel geograaf Koen Salemink op de website van *BNNVARA*. Nederland is een klein land, met korte afstanden. In welke winderige uithoek je ook bent, binnen een half uur zit je in een grotere plaats met alle voorzieningen en werkgelegenheid.

Tel daar nog eens bij op dat de tegenstellingen in andere landen veel groter zijn (en het vertrouwen tussen mensen onderling en in de overheid een stuk lager ligt) en je snapt de verzuchting van Philip Dröge in *Trouw*. ‘Kloof is de meest gemakzuchtige hyperbool sinds we het woord crisis hebben ontdekt.’ Anderen vallen hem daarin bij. Op weblog *StukRoodVlees* waarschuwen onderzoekers Emily Miltenburg (Sociaal Cultureel Planbureau) en Twan Huijsmans (Universiteit van Amsterdam) bijvoorbeeld dat de kloof verschillen opblaast die er niet zijn en dat we moeten oppassen er niet in mee te gaan. Voordat je het weet, gaan mensen er écht in geloven, en staan ze lijnrecht tegenover elkaar.

Platteland is allemansland

Een zekere wrok van het platteland tegen de stad is er altijd geweest. Politici maken daar bij tijd en wijle gebruik van. Maar wat betekent zo'n vermeend verdeeld land nu voor de ruimtelijke herinrichting van het platteland? In het zoeken naar een antwoord is het goed te beseffen dat het platteland nooit boerenland was, maar 'allemansland'. Ooit is dit land door de mens aan de natuur ontworsteld. Door de vele ontginningen, bedijkingen, landaanwinningen en droogmakerijen, maar ook door de steeds intensievere landbouw, drukte de mens vanaf de zeventiende eeuw – in golfbewegingen weliswaar – steeds meer zijn stempel op het rurale landschap. Hoewel de landbouw dan wel de grootste economische sector was, benadrukken agrarische historici dat de agricultuur nooit meer dan maximaal een kleine helft van de beroepsbevolking omvatte. Het is een regelrechte mythe, aldus de Wageningse hoogleraar Pim Kooij bij zijn ambtsaanvaarding in 1999, 'dat het platteland vroeger een uitsluitend agrarisch en "natuur"-karakter gedragen heeft, waar zich in de recente tijd allerlei andere functies tussen hebben gedrongen'. Eeuwen geleden was het platteland al opvallend gevarieerd, met 'zuiver' agrarische activiteiten, een groeiende nijverheid en een dienstensector. Maar, zo haast Kooij zich eraan toe te voegen: 'Veel van de ambachtelijke nijverheid ontleende zijn bestaansrecht aan de agrarische sector. Smeden, wagenmakers, timmerlieden, zij allen en ook de middenstand, de dokter en de notaris waren grotendeels afhankelijk van de door de boeren verdiende inkomens.' Tot op de dag van vandaag drijft de landbouw tal van sectoren aan. Op hun beurt zijn andere sectoren dan de landbouw al eeuwenlang belangrijke economische dragers van het platteland. Wat echter relatief recent is, is dat het platteland geleidelijk van karakter verandert: van productieruimte naar ruimte voor wonen en

recreatie. Vandaag de dag is het platteland steeds meer een belevingsruimte. Landbouw is weliswaar de belangrijkste ruimtegebruiker, maar functies als vestiging, verpozing en vrijetijdsbesteding nemen in belang toe. In *De geur van hooi* beschrijft journalist Tialda Hoogeveen dit treffend: 'De bevolking groeide gestaag, tussen 1945 en 1980 had Nederland er zo'n vijf miljoen inwoners bij gekregen. Er moesten woningen worden gebouwd. Mensen gingen recreëren, waren steeds vaker in het bezit van een auto. Er werden wegen en waterlossingen aangelegd. De landbouwgrond werd opgeslokt door de uitbreiding van steden en dorpen, de aanleg van wegen, waterlopen en industrieterreinen en, net als bij Wommels, natuur- en recreatiegebieden.' Kortom, waar vergeten oorden ooit het platteland stoffeerden, wordt het buitengebied vanaf de tweede helft van de vorige eeuw alsmaar populairder en drukker bezocht.

Gescheiden werelden

In dezelfde periode raakte het Nederlandse platteland steeds meer verdeeld: landbouw en natuur werden twee gescheiden werelden. Eeuwenlang gold het boerenbedrijf als een compromis tussen cultuur en natuur, maar na de Tweede Wereldoorlog veranderde dit. Aangespoord door het agrarisch onderwijs en voortgedreven door de ontwikkeling van onder andere kunstmest, bestrijdingsmiddelen, kunstmatige inseminatie en betere zaden, werd de natuur steeds verder teruggedrongen op het platteland. Veel, zo niet alles, was erop gericht om zo goedkoop mogelijk enorme hoeveelheden voedsel te produceren. Logisch gevolg hiervan was een extreem intensieve landbouwsector. Maar ook: steriele, groene weilanden van Engels raai-gras, mais en coniferen als symptoom én oorzaak van de afnemende soortenrijkdom op het platteland. Bioloog Victor Westhoff – één van de grootste natuurbeschermers van ons land

Stad en platteland hebben nog nooit zo op elkaar geleken als nu

in de twintigste eeuw – zei ooit dat natuur in Nederland alleen kan overleven dankzij de zegenrijke invloed van de landbouwende mens. Nu wordt diezelfde natuur beschermd in speciaal daartoe aangewezen gebieden, nadrukkelijk afgescheiden van de boer. Is zo'n fysiek verdeeld land nog wel toekomstbestendig? Ik denk van niet. Er zijn tal van brandende kwesties die volop aandacht vragen. Experts spreken inmiddels van een

'crisisinfarct': stikstofcrisis, biodiversiteitscrisis, klimaatcrisis, wooncrisis, en zelfs landschapscrisis. Anderen gebruiken de term 'polycrisis' om aan te geven dat de verschillende crises steeds meer verstrengeld zijn geraakt.

Hoe je het ook noemt, vast staat dat al deze brandende vraagstukken niet zonder voldoende ruimte opgelost kunnen worden. Dankzij Remkes weten we echter dat niet alles overal kan, met als gevolg dat in een klein land als Nederland zich steeds duidelijker een strijd aftekent: die om de schaarse ruimte. Er valt daarom veel te zeggen voor het mengen van ruimtegebruiksfuncties. Natuurinclusieve landbouw, klimaatadaptatie en recreatie, natuur en wonen in nieuwe buitenplaatsen en landgoederen: door functies met elkaar te combineren, leveren ze samen meer op dan ieder apart. Het resultaat is een platteland dat niet langer strikt verdeeld is, maar eruitziet als een vernuftig kunstwerk van vervlochten functies. Hoe realistisch is zo'n toekomstbeeld? Door de boerenprotesten en het gesneuvelde landbouwakkoord is deze vraag zelden zo actueel en urgent geweest. Het antwoord is van betekenis voor het soort platteland dat in het verschiet ligt.

Stresstest

Het platteland verandert sneller dan de stad. Dat was de kern van de oratie die de Groningse hoogleraar Dirk Strijker in 2006 uitsprak, nog ver vóór alle ruimtelijke opgaven waarvoor Nederland zich nu gesteld ziet. Ver ook vóór de komst van het Nationaal Programma Landelijk Gebied waar Rutte IV vorig jaar een begin mee maakte. Hoe snel, kortom, verandert het platteland de komende tijd dan wel niet? Juist daarin zit hem de crux, want de duizelingwekkende veranderingen hebben als vanzelf een maatschappelijke weerslag.

Sterker: de grote veranderingen in het landelijk gebied gaan veel verder dan enkel de invulling van de fysieke ruimte – ze zullen een enorme stresstest zijn voor lokale gemeenschappen. Het antwoord op de vraag 'hoe bestendig is de rurale samenleving?' vormt daarmee het fundament onder de grote verbouwing van het platteland. Want bij drastische veranderingen ontstaat weerstand; maar al te vaak ligt het ideale droombeeld in het verleden, niet in de toekomst. Dat is althans wat we de afgelopen periode, tijdens de boerenprotesten, hebben gezien. Het geloof dat een bestuurlijke elite met haar stikstofplannen het boerenbelang verkwanselt, heeft de nostalgische hang naar het 'eigene' doen oplaaien. Het gevolg is toenemend regionalisme en groepsdenken, zoals blijkt uit de leus 'Proud to be a farmer'. En dit alles wordt nog eens versterkt doordat de eigen groepsidentiteit de meetlat is waarlangs standpunten, waarden en gewoontes worden gelegd. 'Waar het over mensen gaat, klopt het nagevoel altijd dat hoe vuriger we uit zijn op zuiverheid, des te waarschijnlijker het is dat we stoten op vermenging en kruising', schrijft de Indiase schrijver Amitav Ghosh in zijn scherpzinnige essay *Te groot om ons voor te stellen*. Dat geldt volgens mij niet minder voor het platteland, dat steeds pluriformer wordt. Er is weliswaar geen sprake van een verhuisgolf van de Randstad naar het platteland, maar de laatste jaren wordt wonen op het platteland steeds populairder onder kopers uit stedelijke gebieden. Het platteland verwelkomt meer huizenkopers dan er vertrekken. Mogelijk rijden er straks meer bakfietsen dan boerentrekkers rond.

Wie op zo'n diverser en inclusief wordend platteland zichzelf, maar ook anderen, in hokjes indeelt en langs de eigen meetlat legt, zaait verdeeldheid. Oftewel: creëert diepe kloven. En ja, op zo'n canyon-platte-

land zal het mengen van ruimtegebruiksfuncties hooguit gebaseerd zijn op ruimtelijke 'verdraagzaamheid' en niet op functionele synergie. Het is alsof aan de mentale afstand tussen boer en stedeling een fysieke dimensie wordt toegevoegd.

Verbindend verhaal

De vele opgaven die op het platteland afkomen, vragen om collectieve actie. Bijgevolg heeft naar mijn idee de toekomst van het platteland een stevig en verbindend verhaal nodig, voor een moderne en pluriforme rurale samenleving, waarin lokale identiteiten met kosmopolitische Randstedelingen zouden kunnen samengaan. Met zo'n verhaal wordt het abstracte idee van, wat Remkes noemt, 'een goede toekomst voor het landelijk gebied' beter voorstelbaar.

Om tot dat verhaal te komen, is vindingrijkheid en creativiteit nodig, teneinde het ondenkbare denkbaar te maken. Daarom brengt niet afbeelding, maar *vé*rbeelding ons verder – denk alleen al aan de ophef over het beruchte stikstofkaartje waarop afgebeeld stond waar de stikstofuitstoot omlaag moest. Een ruimtelijke en planologische afbeelding van een toekomstig platteland is niet de kern waar het in het debat over de toekomst van het platteland over zou moeten gaan. Daarin blijft namelijk het schurende van het platteland buiten beeld. Nee, wat we nodig hebben is een begeesterend verhaal, dat grenzen verkent en focus op nieuwe horizons. Daarvoor hebben we kunstenaars en schrijvers nodig, want 'het verbeelden van oplossingen is uiteindelijk niet het werk van politici en bureaucraten', om de eerder genoemde Ghosh te citeren. Is dat nieuwe verhaal er niet, dan zullen de grote transitieopgaven de reeds bestaande verdeeldheid verder uitdiepen en leiden tot een verscherping van de tegenstellingen. De kans op kloven wordt dan akelig reëel. •

Vanachter haar bureau kijkt redacteur Freya Zandstra uit over het platteland van Súdwest-Fryslân. Achter de zomerse plattelandsidylle van zeilboten, kerktorens en fris geschoren weilanden schuilt een kloof.

Uitzicht

In de harde wind scheren de zeilboten aan de horizon voorbij, zowel op het meer in de verte als op de poelen dichterbij. Het dorp ligt links, zijn drie kerktorens staan net buiten beeld. Dan de camping tussen de bomen en verder rietgedekte vakantievilla's, weilanden en boerderijen. In een van de boerderijgebouwen zit een zeilschool, een andere wordt door meerdere gezinnen bewoond. Bij een derde is de grootste stal van het dorp aangebouwd en bij weer een andere staat een stacaravan op het erf als onderdak voor de volgende generatie. Daartussenin zeilen de bootjes.

Privilege

Het uitzicht vanachter mijn bureau vertelt het verhaal van de kloof tussen stad en platteland, tussen oude rechten en nieuwe verworvenheden, tussen traditie en vooruitgang. Dit dorp ademt nog zijn bijzondere geschiedenis van Súdwest-Fryslân, van visserij en melkveehouderij. Van de vissershuisjes aan de kade wordt echter nog maar één permanent bewoond. De rest is vakantie-woning geworden.

Tussen die huisjes en het meer ligt het vroegere bungalowpark. Inmiddels zijn de bungalows vervangen door kapitale villa's. De mooiste plekken van het dorp zijn maar een paar maanden per jaar bewoond – door mensen die op een andere plek nog een huis hebben, vermoedelijk niet in een kansenvijk.

Bij de komst van de villa's stribbelden omwonenden nog wel tegen: kon er niet een wandelpad langs de oever komen? Nee, was het antwoord, dat zou de waarde van de woningen aantasten, dus – jammer, jammer – de bewoners konden alleen nóg via het strandje bij hun meer komen.

Toen vorig jaar op het terrein van de camping nog zeventien kapitale vakantievilla's kwamen, brak onder de jonge dorpingen protest los. 125 bewoners protesteerden met een handtekening tegen de villa's. Voor hen is al jaren geen huis binnen bereik. Ze staan lange tijd op de wachtlijst van de woningbouwvereniging of worden keer op keer overboden door bieders van buiten. Dat terwijl voor de vastgoedinvesteerdere de mooiste plekje van het dorp klaarliggen.

Maar bestemmingsplantechnisch was alles in orde, en de vakantievilla's stonden er binnen één winter. Om een haven in het wijkje te kunnen graven, moest het hele terrein daarvoor wel op polderdijkhoogte worden gebracht, waardoor de huizen nu op een terp in het landschap staan. Uitzicht is hét privilege geworden, net als het voorrecht je niets aan te trekken van jouw invloed op het uitzicht van anderen.

Over nieuwe sociale woningbouw tegenover het voetbalveld wordt ondertussen al meer dan twintig jaar gepraat. De lokale woningmarkt is overvraagd en zit compleet op slot. Jeugd die niet wegtrekt voor werk of studie, blijft lang bij *heit en mem* of zoekt oplossingen in tiny houses en caravans.

Import

Een watersportdorp als het onze trekt van oudsher veel import. Dat is sterk bepalend geweest voor het open, vrijdenkende, niet-benauwde karakter ervan. Watersporters zijn leuke mensen die waarde hechten aan het landschap. De import bracht moderne denkwijzen met zich mee en daar lijkt niemand mee te zitten – op klachten na dat je tegenwoordig lang niet iedereen meer kent in eigen dorp.

Dit dorp is een van de proeftuinen in Nederland voor aquathermie: een proef om middels een leidingnet met warmte uit het meer de huizen te verwarmen. Het project heeft een coöperatieve opzet, zodat de opbrengsten terugvloeien naar de gebruikers. De proef drijft op het enthousiasme en de kennis van mensen die voor het merendeel niet in dit dorp geboren zijn. Dit is geen dorp van wij en zij. Daarvoor zijn we al te lang gewend aan gasten en handelscontacten van elders. Als hier een helikopter overkomt, dan weten we dat de koninklijke bootjesbouwer weer een klant mag verwelkomen. Van al die bezoekers leven we hier goed.

En toch schuurt het. Hoezo vertelt die import ons hier nu dat we van het gas moeten? Miljoenen in een warmwaternet: dat klinkt als luchtfietsrij. En vervolgens blauwbekken omdat de houtkachel ook al niet meer aan mag. Leg anders vooral nog even uit hoe slecht het gaat met de natuur en het klimaat. En dat een mosje op vijftig kilometer afstand de hele streek stikstofgevoelig maakt met alle

consequenties van dien. Het voelt alsof alle lasten – van de energietransitie, de woningcrisis, de voedselinflatie tot aan stikstof – wel op jouw bordje belanden, maar de lusten – wonen met uitzicht, toegang tot het water en genoeg inkomen voor een bewuste leefstijl – aan je voorbij gaan.

Het S-woord

Soms zie je ze fietsen in het dorp: nieuwe bewoners met een mooie rieten mand vol lokale boodschappen aan het stuur, verrukt van de rust en de ruimte en hoe gezellig zo'n dorp is, gebruid van de tochtjes met de sloep. De plattelandsidylle in levende lijve. Het S-woord mijden ze angstvallig en over die omgekeerde vlag zul je ze ook niet horen, wat ze er ook van vinden.

Maar het stikstofdossier is een tikkende bom onder deze idylle – en onder het vreedzame samenleven van boeren en burgers in onze streken. Zoals het stikstofdrama het resultaat is van niet-handelen, zo zijn alle crises die de saamhorigheid in onze dorpen bedreigen het gevolg van bestuurlijk niet-handelen. Dit door niet uit te spreken hoe een duurzame, dieren- en natuurvriendelijke landbouw eruit moet zien, maar banken, zuivelgiganten, boeren en andere belanghebbenden de touwtjes in handen te geven. Door niet uit te spreken hoe de ruimte in een dorp beschikbaar moet zijn als publieke ruimte, maar projectontwikkelaars de mooiste stukken te laten volbouwen. Door geen leiding te geven aan de energietransitie en die betaalbaar te maken voor iedereen. En de bom aller bommen onder ons bestaan: door geen klimaatbeleid op te stellen.

Is bestuurlijk handelen debet aan de kloof tussen stad en platteland en binnen de verschillende geledingen op het platteland? Het is eerder dit niet-handelen dat de kloof veroorzaakt.

Met de Lelylijn heeft de Noordelijke politiek de kans een aantrekkelijk stukje daadkracht tentoon te spreiden. Wie zou nu niet willen zeggen dat hij of zij de ontsluiting van het noorden per trein mogelijk heeft gemaakt? Binnen een uur van Drachten naar Amsterdam mag echter buitengewoon aantrekkelijk klinken, deze verbinding zal ook meer concurrentie op de woningmarkt en meer recreatieve druk op kwetsbare gebieden met zich meebrengen. Als dan de gaten in het beleid voor ruimtelijke ordening, natuur, landschap en landbouw niet gedicht zijn, dreigt een deel van onze samenleving nog verder in de verdrukking te raken. Niet-handelen is ook handelen, met een griezelig diepe kloof tot gevolg. Het uitzicht vanachter mijn bureau is in dat licht ook een privilege, een gezegende plek om over het randje te kijken en met weke benen van de diepte weer de veiligheid te kiezen.

Eindelijk schijnt de zon weer. Alles wat varen kan, is op het water. In het rietgedekte villawijkje meren de recreanten hun nieuwe sloepjes aan bij huis. De stille poelen, waar voorheen vooral gezeild, gekanood en gesuut werd, zijn een beetje minder stil geworden. Deze nieuwe gasten genieten onmiskenbaar van dit stukje dromerig mooi Friesland. Is dat erg? Wie zal het zeggen? Maar de roerdomp die op stille zomeravonden toeterde in het riet, die horen we al een tijdje niet meer. •

De mooiste plekken van het dorp zijn maar een paar maanden per jaar bewoond

Groene aderen van Europa

De natuur kent geen grenzen. Herten doen niet aan grondbezit en vleermuizen zijn niet nationalistisch. Terwijl wij proberen te beslissen wie recht heeft op welk stukje grond, trekt de natuur haar eigen paden die grillig het landschap doorsnijden. Deze staan in een sterk contrast met de strakke obstructies van snelwegen, verkaveling en dijken.

De Europese *Green Deal* is een ambitieus plan voor een nieuw Europa. Lucht, grond, energie, voedsel, industrie: het zijn allemaal domeinen waar grote veranderingen worden ingezet. Het einddoel? In 2050 moet de Europese Unie klimaatneutraal zijn.

Onderdeel van die *Green Deal* zijn 'ecocorridors', verbindingroutes waarlangs dieren en planten zich kunnen verplaatsen en verspreiden. De plannen getuigen van een nieuw respect voor de natuur die decennialang ondergeschikt was aan de jacht op economische vooruitgang.

De inzet van halfwilde Camarguepaarden is een natuurlijke manier om land te beheren en te diversifiëren en maakt handig gebruik van hun graas- en sporenpatronen. Camargue, Frankrijk

Deze vleermuisbrug moet de impact van wegen verminderen zodat vleermuizen veilig kunnen oversteken, al blijkt uit onderzoek dat ze niet erg effectief zijn. Neronde, Frankrijk.

Boeren en industrie moeten weliswaar inleveren, maar de routes hebben ook economische voordelen: natuurreservaten komen met elkaar in verbinding, waardoor biodiversiteit wordt versterkt, hetgeen weer positief uitwerkt op de CO₂-balans. Bovendien wordt de natuur beter uitgerust voor aanpassingen aan een veranderend klimaat.

In *Green Veins of Europe* volgt fotograaf Alex Kemman een mogelijke ecocorridor van Nederland naar Italië. Die loopt dwars door landsgrenzen heen en omvat verschillende concrete verbindingsroutes. De foto's zijn telkens kleine verhalen van harmonie én frictie, op het grensvlak van mens en natuur, en laten ons anders kijken naar onze omgeving. Kemman is cultureel antropoloog en criminoloog, geïnteresseerd in ontwikkeling en macht. Zijn serie is een doorlopend project waaraan hij de komende jaren verwacht door te werken.

Beuken en eiken worden geplant om het Palatijnbos te diversifiëren en het aantal pijnbomen te verminderen. De Noordelijke Vogezen in Frankrijk en het Pfälzerwald in Duitsland vormen een grensoverschrijdend ecologisch netwerk. Er worden veel ingrepen gedaan om de mobiliteit van soorten mogelijk te maken. Pfälzerwald, Duitsland.

Dit apparaat heeft een sensor en maakt, als het een auto signaleert, een geluid om dieren langs de weg af te schrikken. De hoop is daarmee te voorkomen dat er Marsicaanse bruine beren verongelukken, aangezien er nog slechts zo'n vijftig beren over zijn. Abruzzo, Italië.

Rivieren, zoals deze Verzasca-rivier, vormen natuurlijke ecocorridors. Indamming en andere menselijke activiteiten zoals toerisme kunnen dit echter beperken. De verschillende belangen vormen een delicaat evenwicht. Verzasca, Zwitserland.

Courtesy Inland Stories Group. Met dank aan Fonds Bijzondere Journalistieke Projecten, European Journalism Fund, Postcode Loterij Fonds en Message in a Photo.

Waddenwandelen

Het vorige nummer van Noorderbreedte was een samenwerking met de Landschapstriënnale 2023, *Dynamische Waddendelta*. Als voorlopige afsluiter van die samenwerking vertelt wandelprofessor Zef Hemel, benoemd op de Abe Bonnemaleerstoel in Groningen en Delft, over zijn vele wandeltochten door het Waddengebied.

Het blauwe treintje dat me naar Sauwerd bracht, hield stil tussen de weilanden. Ik kwam uit de richting van de stad Groningen. Van hieruit moest ik te voet naar Groot Wetsinge. Dat bleek niet ver. Een oud kerkenpad voerde me langs de velden, onder enorme hoogspanningsleidingen door, tot aan de wierde waar oud-ondernemer Jaap Wolters met zijn hond me opwachtte. Hij had mij uitgenodigd. Het was half juni, de voettocht langs de Wadden die ik eerder had afgelegd, voelde ik nog in mijn benen. Zijn huis bleek een oude pastorie. De kerk was helaas verdwenen, maar de begraafplaats was er nog wel. Wolters ontving me met koffie en geschiedenis. Hij stak van wal over Groningers, Friezen en Drenthen, over bisschoppen en borgen, ruzies en gevechten. Het grote boek dat opengeslagen op tafel lag, herkende ik direct. Het was *Wierdenlandschap* van Ben Westerink. Met Westerink had ik al samen gewandeld door het Marnegebied.

Wolters wees op een langgerekte kaart van de Noordzeekust tot voorbij de Elbemonding in Duitsland. Die kaart moest ik beslist bestuderen. Hier, aldus de bewoner van de oude pastorie, ligt de oorsprong van een oeroude beschaving. De kaart toonde het middeleeuwse Frisia als een reeks kerngewesten langs de langgerekte kust. Over een Magna Frisia – het Friese rijk van het Zwin bij Brugge tot de Wezer in Duitsland (500-734 n.Chr.) – had Westerink me al uitvoerig verteld. ‘Weet je,’ zei Wolters terwijl hij met brede armgebaren uit het raam wees, ‘ook Groot Wetsinge en alles in de wijde omtrek moeten we rekenen tot de Waddenkust.’ Als om te bewijzen dat de kaart niet loog, voegde hij eraan toe dat hij bij helder weer vanaf hier de vuurtorens van de Waddeneilanden ziet. We wandelden met de hond in de richting van het Reitdiep, het oude Hunzedal in. In de verte aan de overkant lag Garnwerd. Wolters

waande zich nog steeds in de Middeleeuwen. Opgewonden vertelde hij over de wild meanderende getijdenrivier die hier door monniken moeizaam was getemd. De Hunzedijken zijn deel gaan uitmaken van de lange zeedijk die zich in het noorden van Friesland en Groningen had gevormd. We liepen een eind in de richting van Oostum en keerden daarna weer terug.

Keiharde grens

Eerder, in de maand april, liep ik het Nederlands Kustpad van Stavoren tot aan Bad Nieuweschans. Ik struinde over oude zeedijken, waadde door kwelders, beklom terpen en spotte trekvogels. Ik overnachtte in de kustdorpen, nam een duik in het Lauwersmeer en stak maren en diepen over. De Waddenzee en zijn kustland toonden zich aan mij als een geografische en een historische eenheid, ook als ik eens diep de

provincie in stak richting dorpen als Baflo en Warffum. Op een van de dagen vergezelden Jan de Graaf en Jeroen van Westen mij. De Graaf kwam van Terschelling en was speciaal voor mij die ochtend de zee overgestoken. Van Westen kwam uit het zuiden. In Oosterbierum wachtten de twee kunstenaar-ingenieurs me op. Samen liepen we naar Sint Jacobiparochie. De twee kenners van het noordelijke landschap bleken ook geoefende geografen. Ze treurden over de staat van de huidige kustlijn. Uitvoerig vertelden ze over andere kustlijnen, die van Oost-Friesland en Denemarken, of die van Zeeland. Al die gebieden rekenden ze tot het Waddengebied, maar och, daar is de kust zoveel spannender, complexer, ingewikkelder. Overal voel je de getijdenwerking. Het land loopt er geregeld onder, waardoor boeren geïsoleerd komen te zitten. Boten varen af en aan. De grens tussen zee en land is zoveel meer afwisselend. Hier is alles strak getrokken, nuchter benaderd, geasfalteerd, goedkoop gemaakt. De uitkomst: een keiharde grens tussen zee en land, tussen zoet en zout, tussen bewoond en verlaten. Het gevolg is dat het Waddengebied bij ons zowel mentaal als fysiek tot een smalle strook verengd is, niet meer dan een hoge dijk langs een ondiepe zee achter een paar toeristische eilanden. Aan landzijde heersen de waterschappen, aan zeezijde de Rijksoverheid. Zelfs subsidiegevers, was hun ervaring, willen vooraf weten: betreft een project land of is het zee? Deden ze in het verleden een aanvraag voor beide, dan werd die domweg afgewezen. De Waddenzee zelf is trouwens een schim van wat ze ooit was. Het onderzoek van De Graaf en Van Westen is op dynamiek en samenhang

Als Mozes met zijn volk bleken we door een voormalige zeearm te zijn getrokken

gericht. Troost putten ze uit de trekvogels, die de strenge grens voortdurend passeren.

Avontuurlijks

Pas helemaal op het eind van mijn voettocht, toen de eigenaar van het huisje waar ik sliep me maande vooral voldoende brood en water mee te nemen, voelde ik iets avontuurlijks in me opwellen. Tussen Termunten en Bad Nieuweschans zou zeker dertig kilometer lang geen winkel of café te vinden zijn. Met Meta Knol, Gus Tielens en Ninke Happel – drie architecten uit de Randstad – passeerde ik de Punt van Reide, urenlang liepen we over de dijk langs de Dollard. In de wijde omtrek eindeloze akkers, soms bollenvelden, in de verte een enkele grote boerderij. Opnieuw verbaasden we ons over de strenge scheiding tussen buitendijks en binnendijks, tussen landbouw en natuur. Delen van de dijk waren al op deltahoogte gebracht; het dijklichaam bleek enorm gezwollen, er groeide jong gras op. Een kleine tentoonstelling bovenop de dijk bleek geopend. In de container vol informatieborden leerden we dat hier proeven worden gedaan

met superstormen. Volgens de norm moet de dijk vijftien uur kunnen standhouden. De brede groene dijk van lokaal gewonnen klei is daarbij veel goedkoper dan eentje met asfalt. Toen we eindelijk in Kostverloren arriveerden, wachtte Hemmo Philbert ons op. Philbert, die in Groningen jarenlang accountmanager toerisme was en die nog altijd lid is van het bestuur van stichting Routebureau, houdt van het Oldambt. Hij zou met me meelopen tot aan Bad Nieuweschans. Toen we ons laatste restje water opdronken haalde hij een kaart tevoorschijn waarop de vele inpolderingen in het Eems-Dollardgebied stonden ingetekend. Hier geen wierden of terpen, geen vriendelijke maren. Als Mozes met zijn volk bleken we door een voormalige zeearm te zijn getrokken.

Illusie

Na 280 kilometer wandelen en gesprekken met 34 mensen las ik thuis niet alleen het boek van Westerink, maar ook Meindert Schroors *Landschapsbiografie van het Waddengebied* en nog wat werken. Het maakte dat ik begon te denken dat ik het Waddengebied in de vingers kreeg. Was ik toen maar gestopt met lezen. Erna begon ik aan *A Rough Guide to the Future* van James Lovelock. De Britse geleerde, onlangs op 103-jarige leeftijd overleden en vooral bekend van de Gaia-theorie, voorspelt een zeespiegelstijging van maar liefst dertig meter. Toen ik dat las, zakte de moed me in de schoenen. Gelukkig duurde mijn wanhoop niet lang. Dit is wat in me opkwam: het najagen van die harde grens tussen wad en land is op termijn niet houdbaar, het is een illusie. Stop er dus mee. •

Groeien zonder fastfood

Bert Nijmeijer bezoekt het Schuilingcongres en fietste met honderd aardrijkskundeleraren en geografen het Bargerveen in.

Roelof Schuiling (1854-1936), geboren in Annen, leraar aardrijkskunde op de Rijkskweekschool en de HBS in Deventer en grondlegger van het aardrijkskundeonderwijs in Nederland, zal niet hebben vermoed dat er lang na zijn overlijden een congres naar hem zou worden vernoemd, en dat er op 21 juni 2023, de langste dag van het jaar, ruim honderd aardrijkskundeleraren en geografen in zijn naam bijeen zouden zijn op het Sportlandgoed in Zwartemeer, om het een dag lang te hebben over hoogveenherstel in het Bargerveen.

Maar het is zo. In een met authentiek landbouwgereedschap – een eg, een paardenkar – en schrootjes gedecoreerde zaal luisteren de congresgangers naar sprekers die het onderwerp van alle mogelijke richtingen aanvielen: de toekomst van het Bargerveen, de stikstofdepositie, het watersysteem, het Bargerveen in cultuurhistorisch perspectief. Er is een kunstenares die met hydrofoons (een soort watervaste microfoons) veenopnames heeft gemaakt: kabbelend water, gedruppel, gootsteengeluiden. ‘De stem van het veen.’

‘Belangrijke vent’

Het congres is een idee van de Historische Vereniging Annen. ‘In Annen wees niets erop dat er vroeger zo’n belangrijke vent is geboren’, zegt organisator Roelof Eleveld. Daar moest wat aan gebeuren. Er kwam een monument, een wandeling en iedere zomer een congres voor aardrijkskundelers, als toetje na een lang schooljaar. De thematiek wordt vanaf de succesvolle eerste editie in 2016 gevonden in Schuilings intellectuele erfenis: hoe het samenspel van bodem, grondwater en mens het land vormgeeft. In het Bargerveen, in Zuidoost-Drenthe tussen Emmen en de Duitse grens, vind je een paar van de laatste resten hoogveen van het land. Het Natura 2000-gebied van 2100 hectare was vroeger onderdeel van het veel grotere Bourtangermoeras, dat een groot deel van Drenthe, Groningen en het Duitse Emsland besloeg. In de negentiende en twintigste eeuw werd het veen afgegraven en drooggelegd voor de afvoer van turf via kanalen en wijken (bij- en zijkanalen en sloten). Daarmee ging massaal hoogveenflora en -fauna verloren. Zeldzame soorten als de

zonnedauw (een vleesetend plantje) en de aardbeivlinder houden nu, teruggedrongen op de overgebleven hoogveeneilandjes, natte wortels en pootjes.

In de kachel

Hoogveen, zo wordt duidelijk, ‘zit helemaal boven in de grond en wordt eigenlijk alleen maar door regenwater gevoed’, zegt Dan Assendorp, docent aan Hogeschool Van Hall Larenstein in Velp en vaste bezoeker van het Schuilingcongres. ‘Er komt niets anders in, qua voedingsstoffen en mineralen, het is heel voedselarm en zuur. Bijzondere planten en insecten hebben zich daarop aangepast. Dat systeem hebben we grotendeels in de kachel gestopt.’

‘De eerste plannen voor hoogveenherstel in het Bargerveen dateren van een halve eeuw geleden’, zegt Eleveld, om aan te geven dat er niet veel vaart zit in dat streven. ‘In 1978 is men begonnen met wat grond aan te kopen. Van dat grote Bourtangerveen was toen misschien nog vijftig hectare over. Pas sinds een jaar of tien is het watersysteem zodanig

Herstel van het hoogveen

verbeterd dat het regenwater kan worden vastgehouden en dat het weer een beetje tot leven komt.'

Assendorp: 'Als je het in een grafiekje zou bekijken, zou het Bourtangerveen in de zeventiende eeuw op zijn top zijn. Toen zijn we begonnen het af te graven en is het steeds minder en minder geworden tot we bijna bij de as waren en het veen bijna op was, en pas de laatste jaren zien we het weer een klein beetje omhooggaan. We hebben dat wat er nog was net weer een beetje op gang gekregen.'

Eleveld: 'Er is nog maar op een paar plekken in Nederland hoogveen over. In het Fochteloërveen, delen van de Peel en

We lopen langs een veld met hoog gras, bloemen en ertussen lage, lichtgroene begroeiing, die glinstert in de zon

in Overijssel zijn op kleine schaal resultaten geboekt. 'Stikstof maakt het herstel heel lastig.' Stikstof is het fastfood van het plantenrijk. De massale groei van grassen, varens en brandnetels die het veroorzaakt, verdringt fijnproevers als de zonnedauw. De hoeveelheid stikstof die een ecosysteem kan verdragen, wordt uitgedrukt in de kritische depositiewaarde. 'Die van hoogveen zit op 500 (mol, de eenheidsmaat voor stikstofneerslag, red). In het Bargerveen zit hij op 1000. Het is heel moeilijk die naar beneden te krijgen.'

's Middags fietsen we in groepen door het Bargerveen, in lange linten over rechte fietspaden, op rode huurfietsen, de papieren

luchtas onder de snelbinders. 'Een omgeving waar de zon vrij spel heeft en de omstandigheden gunstig zijn voor muggen, dazen en andere insecten', stond vooraf in de mail. Een van de groepen, de onze, fietst de Duitse grens over om te kijken hoe het hoogveen er daar bijligt.

We fietsen langs natte stukken veen en wat lijkt op gereconstrueerde, prehistorische woningen of schuren. Er staan andere fietsgroepjes bij voor uitleg. Wij fietsen verder, naar de Duitse windmolens aan de horizon. Mensen wijzen dingen aan, naast het fietspad en in de verte. In zo'n gezelschap professionals weet altijd wel iemand ergens iets vanaf. Voorop fietst dr. Niels Gepp, een van de sprekers van vanochtend (*Berücksichtigung der Stickstoffbelastungen bei der Genehmigung von Tierhaltungsanlagen des Landkreises Emsland*). We rijden langs jonge mais en varkensstallen. De huizen zien er net even anders uit dan bij ons.

Verend pad

We hebben de fiets geparkeerd bij een informatiebord over hoogveenherstel (door '*Wiedervernässung*' onder andere) en lopen over een verend pad. Er liggen plassen in de kuilen; na bijna anderhalve maand droogte heeft het eindelijk weer geregend. We lopen langs een veld met hoog gras, bloemen en ertussen lage, lichtgroene begroeiing die glinstert in de zon. Dat is het drasland waar het veen zich vormt, in een langzaam, kwetsbaar proces.

De aanmaak van veen begint met veenmos dat op een plas groeit. 'Het wateroppervlak groeit langzaam dicht met waterveenmos', vertelt

Veen groeit in de ideale omstandigheden met een millimeter per jaar

boswachter Carola Pynaker-Heijnen tijdens de wandeling. 'Dat is de pionier. Bij dat waterveenmos komen andere veenmossoorten en daaronder klinkt het in. Onder de laag veenmos sterft het af, daar krijg je veenvormende processen. De mosplanten kunnen vijftien centimeter per jaar groeien in de hoogte, maar gecompriemd tot veen groeit het in de ideale omstandigheden met een millimeter per jaar.'

Over loopplanken lopen we het moeras in. Na een meter of dertig stapt de groep op aanwijzing van Niels Gepp van de planken en loopt met zuigende stappen het veen in. Ik heb, in weerwil van het advies vooraf, nieuwe gekleurde sneakers aan en ga niet mee. Dan Assendorp en Loes Scholtens, landschapshistoricus en vanochtend ook een van de sprekers, wagen zich ook niet in het natte. Scholtens bukt zich en plukt een naast de loopplank groeiend, stervormig plantje. 'Het bovenste gedeelte van het veen bestaat uit dit plantje.' 'Veenmos. Daar begint het mee, hè?', meen ik te weten na het gesprek met boswachter Carola.

'Eigenlijk eindigt het daarmee', zegt Scholtens. 'Als je het simpel wilt vertellen: je hebt een vennetje, daar

valt blad op. Dan vormt zich een zwartig laagje. Het ziet er een beetje uit als schoenpoets, je hebt het bijna in ieder vennetje. Dan gaat zo'n vennetje verlanden. Daar komt weer blad bovenop, en op zeker moment groeit de laag bovenop harder dan het onderaan wordt afgebroken.

'Dat zijn de omstandigheden waarin veenmos kan groeien. De bovenste laag groeit aan en drukt de lagen eronder weg. Die onderste laag klinkt in, en dat wordt de zwarte turf. Als die laag eenmaal gedroogd is, krijg je die nooit meer nat. De bovenste laag, deze laag, werd gebruikt voor turfstrooisel. Die werd vroeger veel gebruikt voor paardenstallen.'

Assendorp wijst op een bekvormig plantje met rode draadjes als tandjes. Zonnedauw. 'Prachtig hè?' Eromheen groeit dophei. Assendorp weet een anekdote over heide. 'De Duitse naam voor dophei is Erika. Hier in de buurt ligt het plaatsje Erica: dophei! Elders in Drenthe, en ook in de Peel, heb je het plaatsje Amerika (het Limburgse heet America, red). Dat is zo genoemd door de Duitsers die hier aan het werk waren: am Erika!'

We kijken naar het groepje verderop in het veen, te ver van ons vandaan om te horen wat er besproken wordt. De zon schijnt, in de lucht drijven kalme witte wolken. Af en toe waait een woord of een stukje van een Duitse zin ons tegemoet. •

Tijd voor een leuk uitje, op zoek naar een nieuw boek of zin om je bliksveld te verbreden? Nb-redacteuren tippen je in deze rubriek over hun favorieten.

In de breedte

Mark Sekuur - Sociaal-ruimtelijk adviseur en hogeschooldocent

Wielen

Wie over een dijk rijdt, moet regelmatig een slinger maken om een vreedig rond meertje te passeren. Die plassen hebben vaak een minder vreedzame oorsprong, want het zijn overblijfselen van woeste dijkdoorbraken. Je vindt ze bijna overal: in de polder op Ameland, diep landinwaarts tussen de bloemenvelden in de kop van Noord-Holland, maar ook langs het Groninger Reitdiep en de Oudedijk op 't Hogeland waar ze stille getuigen zijn van de allesverwoestende Kerstvloed uit 1717. Op de online kaart *Leven met water* van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kun je deze meertjes terugvinden. Kies daarvoor de kaartlaag 'wielen'.

Yara Meilink - Student journalistiek

Pier Pandertempel

Verstopt tussen de bomen van de Prinsentuin in Leeuwarden staat een heuse tempel. In het kleine, ronde rijksmonument vind je vijf marmeren beelden

waar op een zonnige dag warm licht op schittert door hoge glas-in-loodramen. De sculpturen zijn geïnspireerd door modellen van Pier Pander, een van de beroemdste Nederlandse kunstenaars van eind negentiende/begin twintigste eeuw. Van juni tot en met oktober is de Pier Pandertempel op zaterdag en zondagmiddag open en kun je er zo binnenwandelen. Een kleine oase van rust en kunst, midden in de stad.

Freya Zandstra - Schrijver, tuinder en begeleider van lokale voedselgemeenschappen

Met andere ogen vogels kijken

Je hoeft geen vogelaar te zijn om te genieten van vogels. De dans van een vlucht rosse grutto's op het Wad of de vlinder-vlucht van een velduil op klaarlichte dag: heb je ze eenmaal gezien, dan onthoud je ze voorgoed. Met een gids en een goede verrekijker zie je meer. Birding Holland verzorgt vogel- en natuurexcursies. De gidsen helpen je kijken en ontdekken, wijzen je op gedrag en uiterlijke kenmerken van de vogels en weten de beste plekken om de mooiste soorten te zien. Zo zijn er Waddendagen, zeevogelexcursies en roofvogel- en uilenreisjes. En voor je het weet sta je in kakikleurige kledij door je telescoop naar een verdwaalde bijeneter te kijken... Zie birdingholland.nl voor meer informatie.

Leonie Wendker - Architectuur- en stedenbouwhistoricus, adviseur en projectleider

Into Nature: Time Horizons

Nadat twee jaar geleden het landschap van mijn jeugd onderdeel was van Into Nature en ik het Bargerveengebied op een andere manier leerde kennen, is nu de gemeente Borger-Odoorn aan de beurt. Daar is tot en met 29 oktober de vierde editie van de buitententoonstelling *Into Nature* te zien. Vijftien internationaal vermaarde kunstenaars hebben hun werken laten landen in het landschap. In deze editie wordt het landschap van de Hondsrug verbonden met het thema tijd. De aan de tentoonstelling verbonden wandel- en fietsroutes lopen door bos- en heidegebied en over landwegen. Startplaatsen: Schoolstraat 10a in Drouwen en Exloërweg 13 in Buinen. Kijk voor meer informatie op intonature.net.

© Heleen Ha'tijtema

Mans Schepers - Archeoloog en landschapshistoricus

De kwelders van Linde Ex

Kunstenaar Linde Ex is al enkele jaren bezig met wat ik onderzoekende kunst noem naar dingen die in het landschap gebeuren, op verschillende tijd- en ruimteniveaus. Het uitgangspunt is wat ze in en aan het landschap ziet. Hierbij onderzoekt ze de relatie tussen menselijke perspectieven en biologische en geologische processen. Op dit moment is Ex onder de titel *LAND-SHAPES, SOOTH-SCAPES* bezig met een project waarin ze zich laat inspireren door de vormen en kleuren van kwelders in Schotland (Edinburgh), Engeland (Cumbria) en de Nederlandse Waddenzee. Ex vertaalt de diversiteit van vormen en kleuren in tekeningen, maar ook in verhalen tijdens verkenningstochten langs de kwelders met geïnteresseerden. Houd haar werk in de gaten, kijk of je een kans krijgt om een keer met haar mee te gaan, en laat je vooral inspireren.

Reyer Boxem - Fotograaf

Joram Krol in het Groninger Museum

Het Groninger Museum heeft een traditie van het nu en dan presenteren van fotografen die op de randen van hun vakgebied werken. Invloedrijk en vaak grote publiekstrekkers.

© Joram Krol - Audience (2023)

Aan het rijtje illustere voorgangers als Anton Corbijn, David LaChapelle, Erwin Olaf en Andres Serrano wordt nu de Groninger fotograaf Joram Krol toegevoegd. Onder de titel *Can I Be Me* zullen tussen oktober en maart zo'n honderd zwart-witportretten te zien zijn. De directheid van Corbijn, de gekte van LaChapelle, de gestileerdheid van Olaf en shockerende ensceneringen van Serrano lijken samen te komen bij Joram Krol in een harde theatrale stijl van portretteren, zowel in afwerking als modelkeuze. Zijn compromisloze manier van werken is te zien in een documentaire (*Quid pro quo*, 2022, te bekijken op YouTube). Krol dwingt de kijker het beeld in en eenmaal gevangen in de ogen van de geportretteerden is er geen ontsnappen meer aan.

Tjessie Riemersma - Schrijver en filosoof

Groentenabonnement

Soms is keuze eerder een vonnis dan een vrijheid. Sinds ik een groentenabonnement heb bij biodynamische boerderij De Eemstuijn, ben ik dagelijks weer een keuze lichter. Niet langer sta ik iedere namiddag in de supermarkt mijzelf af te vragen waar ik trek in heb (vet en suiker) maar kook ik gedurende de week langzaam mijn koelkast gezonde groenten leeg. Ik moet wel: iedere woensdag haal ik weer een nieuwe tas seizoensparels op. Nu in de nazomer eet ik me rond aan courgettes in tomatensaus met polenta en red ik alle droge broodjes hummus met wat knapperige groene sla. De biologische groenten zijn lekkerder, cliché maar waar, en veel gezonder, zo las ik onlangs maar weer in *Goed leven als aardbewoners* van Michiel Korthals (voor een interview met Korthals zie noorderbreedte.nl).

Mereï Melief - Journalist en filosoof

Vergeeten Groenten

Heb je een moestuin of een groentenpakket? De tijd van de vergeten groenten komt er weer aan. De overgang naar de winter betekent veel kolen en knollen. Die zijn vaak heel lekker, maar recepten ermee zitten misschien nog niet in je standaardrepertoire. Het kookboek *Honger!* van Mme Zsazsa is bij ons favoriet in deze tijd. Het staat in tegenstelling tot de meeste kookboeken vol met vergeten groenten. Geen moestuin of groentenpakket? Kijk eens op destreekboer.nl, daar bestel je het hele jaar door producten uit eigen regio! (Voor een reportage over De Streekboer, zie Noorderbreedte #2 van dit jaar of kijk op noorderbreedte.nl).

Geef Noorderbreedte cadeau en ontvang een boek

Wie nu Noorderbreedte cadeau geeft, ontvangt het prachtige boek *Tijd verdwijnt uit het landschap* van fotograaf Annemarie Hoogwoud en schrijver Jaap Jepma. Het boek is geïnspireerd op een interview met historicus Auke van der Woud in Noorderbreedte. Die spreekt daarin over de snelle ruimtelijke veranderingen in Nederland en het ontstaan van het zogenoemde 'tijdbesparende landschap'.

Met camera en notitieblok trokken zij met zeven landschapsexperts door Friesland en legden hun visies vast op de veranderingen van het landschap. Het resultaat? Prachtige fotografie en een uniek overzicht van de landschappelijke vraagstukken die vaak voor heel het Noorden gelden.

Een jaarabonnement Noorderbreedte kost slechts € 52,50. Maak een vriend, familielid of collega blij en ontvang *Tijd verdwijnt uit het landschap* met een winkelwaarde van € 29,50.

Scan de QR-code of ga naar noorderbreedte.nl/doemee

Hier kun je je ook opgeven voor een regulier abonnement of voor het speciale studentenabonnement van slechts € 25.

TIJD VERDWIJNT
UIT HET
LANDSCHAP

Een jaarabonnement Noorderbreedte is een bijzonder cadeau. De ontvanger krijgt vier zorgvuldig geschreven en vormgegeven uitgaven en jij steunt daarbij onafhankelijke kwaliteitsjournalistiek over het Noorden. Noorderbreedte kan namelijk onafhankelijk blijven dankzij haar abonnees.

Nb

Sluit je aan bij Noorderbreedte Onafhankelijke journalistiek over het Noorden

Word jij ook gedreven door liefde voor het Noorden? Met onafhankelijke journalistieke publicaties op de website en in tijdschrift Noorderbreedte inspireren we tot zorgvuldige omgang met onze leefomgeving. Tips en suggesties voor bijdragen kun je sturen naar redactie@noorderbreedte.nl

Stichting Noorderbreedte bestaat dankzij abonnees en donateurs. Abonneer je of doneer via noorderbreedte.nl. Abonnees ontvangen jaarlijks alle uitgaven van Noorderbreedte en hebben toegang tot online premium content waaronder het uitgebreide archief voor € 52,50.

Bestuur

Willem Smink, voorzitter
David Inden, penningmeester
Sandra van Assen, secretaris
Karin Hazewinkel en Hendrik Oosterveld
stichting@noorderbreedte.nl

Kantoor en adres

Akkerstraat 99A, 9717 KZ Groningen

Los nummer kopen? Verhuis je of heb je andere ledenzaken te melden? Je kunt daarvoor terecht op noorderbreedte.nl onder 'tijdschrift' en de subtitel 'mijn abonnement'. Of ga naar aboland.nl om contact op te nemen met onze abonneeservice, Abonnementenland.

De volgende Noorderbreedte verschijnt op 14 december 2023

noorderbreedte.nl
ISSN 0166-4948

Hoofdredacteur

André Dodde

Eindredacteur

Tjesse Riemersma

Webredacteur

Yara Meilink

Redactie

Kim van Dam, Robin Kramer, Merel Melief, Mans Schepers, Mark Sekuur, Leonie Wendker en Freya Zandstra

Medewerkers

Ineke Aarens, Ina Bos, Ellis Ellenbroek, Martijn van der Heide, Zef Hemel, Cornelis Hoogterp, Sanne Meijer, Wim Melis, Bert Nijmeijer en Herman Vogt

Beeldredacteur

Reyer Boxem

Beeld

Reyer Boxem, Harry Cock, Alex Kemman, Marieke Kijk in de Vegte en Susan Schuls

Grafisch ontwerp

Shootmedia

Font

Agipo, fugue – radimpesko.com

Lithografie en druk

Drukkerij Raddraaier, Amsterdam

Partners

MVRDV, Estheticon, Gemeente Groningen, LAOS, Go With The Flows, Noorderlicht, Waddenacademie, Weusthuis en Partners en Peter de Ruyter landschapsarchitectuur

NOORDER

BREEDTE